

Muhammed Ahmed BEYÛMÎ(*) (Çev. Murat KOBYA (**))

SOSYOLOJİK ARAŞTIRMANIN KONUSU OLARAK DİN (***)

A. Dini Fenomenin Sosyolojisi

Din, sosyal bir olgudur. O, toplumu oluşturan diğer sosyal birimlerle etkileşime girer. Bu gerçek, din sosyolojisinin temel taşıdır. Bu durum, her ne kadar din sosyolojisinin hareket noktası olsa da insanların çoğunun kanaati farklı istikamettir. Nitekim bazılarının göre din, insanüstü bir niteliğe sahip olmakla birlikte, insanların kendisinde birleştikleri bir eğilimdir (Sluzzo: 204-214). Dolayısıyla dini tecrübe, sıradan insani tecrübenin dışında bir olgudur. Bir diğer görüşe göre ise din, kozmik güçlere gösterilen içgüdüsel tepkinin tezahürlerinden biridir. Üçüncü bir görüşe göre de din, tanrının açık mesajlarının toplamından ibarettir. Bu bakış açılarının, dinin sosyolojik yönünü küçümsemekte, görmezden görmekte, hatta bazen reddetmekte olduğu açıkça görülmektedir. Dinden; ister genel olarak ya da belirli bir din ile ilgili olarak, isterse spesifik olarak bir dini topluluk ile ilgili olarak bahsedelim o; toplumdaki sosyal güçler ve kurumlarla etkileşim halinde tasavvur edilen bir olgudur (Dynes, 1954: 227-237). Dinin sosyal bir olgu olduğu vurgusu, çeşitli varsayımları içermektedir:

1. Dinin sosyolojik etüdü, normatif yargılarından uzak durur yani araştırmacı dini incelediği zaman, onu doğruluk-yanlışlık ya da fayda-zarar yönünden ele almaz. Doğrusu, söz konusu değer yargıları felsefi ya da teolojik açıklama bakımından anlamlıdır ancak bunlar, din sosyologunun uzmanlık alanına girmemektedir. Hakikatin araştırılmasının ve özellikle dini hakikatin araştırılma-

sının tarafsızlık ve objektifliği gerektirmesi, buna mukabil sosyologun tam bir nesnellik ve tarafsızlığı elde etmesinin mümkün olmaması da bu tavrı destekler mahiyettedir. Bununla birlikte, sosyolojide modern etütler, değerden bağımsız sosyoloji olarak adlandırılan miti eleştirmektedirler. Ancak bütün bunlar, nesnellik ve tarafsızlığın kaçınılmaz ve sosyolojik araştırmanın olmazsa olmazı olduğu vurgusunu geçersiz kılmamaktadır.

2. Sosyoloji, deneysel bir bilimdir. Dolayısıyla o; sonuçlarını, incelediği ve gözlemlediği olgulardan çıkarmaktadır. Sosyoloji, herhangi bir teoriyi ispat etmek ya da reddetmek için, söz konusu teoriyi uygun ampirik gözlemlerle test etmekle yükümlüdür. Dini açıklamalar ve bilhassa onların manevi veçheleri; gözlem, karşılaştırma ve tasvire uygun değildir ve dolayısıyla sosyolojik inceleme-
menin kapsamı dışındadır.

3. Nesnellik ve deneysellik, dinin incelenmesinde bilimsel metodun kullanılması zorunlu kılmaktadır. Bilimsel inceleme ise, dini değişkenlerin araştırılmasını icap eder. Bu araştırmayı da, tasvir ve gözlem metodlarıyla tam olarak gerçekleştirmek mümkün değildir. Nitekim bu metod birtakım itirazları harekete geçirmiş ve din sosyolojisinde, dini fenomenin içeriden ya da dışarıdan incelenmesini esas alan yeni akımlar ortaya çıkmıştır. Çünkü deneysel bilgiler, din hakkında yegâne önemli bilgi kaynağı olmadığı gibi, deneysel ve tasviri kriterlerin mevcudiyeti de, dinin özünü keşfetmek için tek başına yeterli değildir. Doğrusu, ampirik inceleme, dinle ilgili araştırmamıza birtakım sınırlar koyar; ancak bu sınırlar, dinin manevi sorunlarla ilgili olduğunu ileri süren bir öğretiyi benimsediğimiz zaman koyduğu sınırların bir çoğundan daha azdır. Bu durum, hiç şüphesiz dinin ampirik incelemesi önünde her halükarda bir engel teşkil etmektedir. Bununla birlikte, her iki eğilimin de, dini fenomenin bütüncüllüğünün kavranılması bakımından kullanışlı tarafları mevcuttur (Johnstone, 1975: 3-6).

Dine sosyolojik ilgiyi teşvik eden unsur, on dokuzuncu yüzyılın başları ve ortalarında Afrika ve Asya'daki ilkel toplumları inceleme çabası içinde olan Antropologların raporları olsa gerektir. Bu sosyal bilimciler, gözlemleri sonucunda; "her yerde din formlarından birisinin mutlaka bulunduğu" ve "dini davranış formlarında dikkat çekici bir çeşitliliğin bulunduğu" şeklinde ifade edilebilecek iki temel sonuca ulaşmışlardır. Diğer bir deyişle din, bu sosyal bilimciler tarafından, her mekânda yaygın ve çeşitli bir olgu olarak tasavvur edilmiştir. Ancak, izole olmuş ilkel topluluklarda, dini olguların bu evrensellik ve çoğulluğu fark edilmez. Avrupa sömürgeciliğinin yaygınlaşması ve neticesinde Afrika ve Asya ile ticaretin ve sürekli ilişkilerin artmasıyla birlikte, sosyal bilimcilerin yürüttükleri etnografik araştırmalar da çoğalmıştır. Bu araştırmalar, dini çeşitliliğin anlaşılması ve incelenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Batılı toplumların söz konusu dini çeşitliliğe tepkisi, çeşitli eğilimleri ortaya çıkarmıştır. Bunlar:

1. Hristiyan kilisesine mensup olanların birçoğuna göre, diğer dini sistemler batıl ve asılsızdır. Hristiyanlık, yegâne hak dindir. O, Allah'ın dinidir. Bu yüzden onlar, diğer dinlerin mensuplarının inancını tashih edip onları Hristiyanlığa inandırmaya ve anılan sahte dinlerin yayılmasını engellemeye çalışmayı gerekli görürler. Bundan dolayı, on sekizinci asrın başlarından itibaren misyonerlerin çabalarının giderek arttığını ve on dokuzuncu yüzyılda iyice yoğunlaştığını görüyoruz. Bu çabalar, on altıncı yüzyılın sonuna kadar uzanan haclı saldırılarının amaçlarını tekrar etmekten öteye geçememiştir (Johnstone, 1975: 10).

2. Yeni dinleri açıklamaya çalışan bir diğer yaklaşıma göre; bütün dinlerin, çetrefilli beşeri sorunları çözmek için birbirleriyle rekabet halindeki samimi çabalar olarak kavranılması gereklidir. Bütün dinler yararlıdır ve müntesipleri memnun olduğu müddetçe birini diğerinden ayırt etmeye gerek yoktur. Bir diğer ifadeyle, bütün çeşitliliğine rağmen bütün dinlerin özü birdir.

3. Bir önceki yaklaşıma zıt bir karaktere sahip olan üçüncü yaklaşıma göre; dini hakikatle ilgili farklı iddialar; genellik ve çelişki ile karakterize edilir. O halde, dinlerin hepsi yanlıştır, mümkün olduğunca onlardan uzak durulmalıdır. Bilimin ilerlemesiyle hurafelerin gözden kaybolması bu yaklaşımı desteklemektedir. Din, bilim öncesi çağın kalıntılarından biri olması itibarıyla, dini reddetme eğilimi zamanla artacaktır (Johnstone, 1975: 10).

4. Dini yaygınlık ve çeşitliliği açıklamaya çalışan dördüncü yaklaşıma göre, dinlerin her birisinde birtakım değerli yönler bulunmakla birlikte, onların hiç birisi tek başına mükemmel değildir. Bundan dolayı biz, onların her birisi içindeki, içinde yaşadığımız topluma ve çağa uygun olan unsurlardan yararlanma yoluna gitmeliyiz.

Yukarıda zikrettiğimiz bakış açılarının her birinin, bazı çağdaş savunucuları mevcuttur. Ancak, bunlardan yalnızca birisinin sosyolog için kullanışlı olduğunu söylemek mümkün değildir. Bunların hepsi, şöyle ya da böyle değerli yargılar ihtiva eder. Dine sosyolojik ilginin -Durkheim, Simmel ve Weber'in katkılarını istisna edersek- modern zamanlara kadar ciddi bir seviyeye ulaşmadığını söyleyebiliriz. David Moberg, bu durumu aşağıdaki sebeplerle açıklamaktadır:

1. Bazı sosyologlar; tarihi, dini, felsefi ve metafiziksel topluluklardan etkilenerek, dinin ampirik olarak incelenmesinin mümkün olmadığına inanmışlardır.

2. Bazı sosyologlar da, dinin sosyolojik etüdüne karşı çıkan dini gruplardan etkilenmişlerdir.

3. Resmi kurumlarda çalışan bazı sosyologlar da, kilise ile devleti ayıran sınırı aştıkları takdirde vazifelerini kaybedeceklerinden endişe etmişlerdir.

4. Diğer bir grup sosyolog ise, dinin adım adım yok olmaya doğru giden bir yolda ilerlediğine inandıkları için, vakitlerini onu incelemekle zayi etmemeyi tercih etmişlerdir.

5. Kişisel tecrübeleri sonucunda dinin gerçekliğini reddeden bazı sosyal bilimciler, bilimsel araştırmalar da dâhil olmak üzere, din ile her türlü irtibatı reddetmişlerdir (Moberg, 1962: 13).

Emile Durkheim, Georg Simmel (Simmel, 1955: 1-18; Simmel, 1959) ve Max Weber'in çalışmalarının; ikinci dünya savaşından sonra özellikle ABD'de, dini aktivitelerin ve dostluk gruplarının çoğalmasına kadar, herhangi bir teorik ya da pratik gelişme şansı elde edemediği su götürmez bir gerçektir. İkinci dünya savaşından sonra, anılan gelişmelerle birlikte; sosyologlar dine, araştırılması ve açıklanması gereken bir toplumsal olgu gözüyle bakmaya başlamışlardır. Bin dokuz kırklı yıllardan itibaren, bireysel ve toplumsal düzeyde dinin işlevsel yapısını anlamayı hedefleyen yeni inceleme ve araştırmalar başlamış ve günümüze kadar devam etmiştir. Ancak sosyologların dine bakışı doğruluk ya da yanlışlığı temelinde değil, sosyal bir olgu olduğu ilkesinden hareketle vücut bulmuştur (Johnstone, 1975: 11; el-Haşşâb, 1970: 25-26).

B. Sosyoloji, Din ve Din Sosyolojisi

Sosyoloji; insan gruplarının etkileşiminin ve bu etkileşimin genel olarak toplumsal teşkilatlara, özel olarak da ferdi davranışlara etkisinin incelenmesi olarak tarif edilmektedir. Buna göre sosyolojinin iki temel hedefi vardır: Birincisi, grup hayatının dinamiklerini kavramaktır. Bu minvalde şu sorular cevaplanmalıdır: Sosyal grupların mahiyeti nedir, işlevleri nelerdir? Söz konusu gruplar nasıl değişirler, her biri yekdiğerinden nasıl ayırt edilir? Sosyolojinin ikinci temel hedefi ise, sosyal grupların bireysel ve grupsal davranışa etkisini kavramaktır. Bu konuyla ilgili olarak, sosyolojinin temel bir varsayımı vardır: Buna göre; insani etkinlik topluluğa etki eder. Bireyin hayatı boyunca varlığı ve biyolojik dürtüleri, eğitimin fonksiyonları arasında bulunan birtakım uyarılma ve etkilere boyun eğger. Eğitimin etkileri ailede başlar ve daha sonra okul, iş grupları, kulüpler ve ulaşım araçları vb. bireyin içinde yaşadığı ve ilişkili olduğu birçok topluluk ve kurumda devam eder.

Sosyolojinin iki ilgi alanı bakımından da (grup dinamikleri ve grubun etkileri) din, sosyolojik inceleme ve analizin merkezi olarak kabul edilmektedir. Nitekim dinler müntesiplerini; itizal grupları, hizipler, dini hareketler ve hücreler gibi adlarla bilinen gruplarda örgütlerler. Sosyolog ise, dini grupların genel olarak grup hayatını düzenleyen sosyal kanunlara nasıl uyum sağladıklarını anlamak için, söz konusu grupların yapı ve işlevlerini incelemeye önem verir. Yine sosyolog, bu dini grupların; yalnızca kendi üyelerine değil, toplumun ve diğer sosyal grupların üyelerine etkilerini takip etmeye de özen gösterir. Bunun anlamı, dini grupların insan davranışları üzerinde, tıpkı diğer sosyal gruplar gibi, önemli etkilere sahip olduğudur. Burada önemli olan bu etkinin varlığının anlaşılması değil, söz konusu etkinin derecesinin, tesir yollarının ve örüntüsel niteliğinin kavranılmasıdır (Johnstone, 1975: 7).

İnsan tabiatıyla ilgili birçok sosyolojik varsayım vardır: Bunlardan birisine göre insan, fizyolojik dürtüleri, ihtiyaçları, potansiyelleri ve sınırları olan biyolojik bir varlıktır. Grubun sosyal etkileri, biyolojik etkenler tarafından motive edilmiş ve sınırlandırılmıştır. Din de tabiatı icabı, insanın biyolojik yapısını terbiye etmeye ve dengeli hale getirmeye çalışan temel unsurlardan biridir. Mesela çeşitli dini grupların her birisinin, insandaki cinsellik dürtüsüne yönelik bir tavrı ve bakış açısı vardır. İster serbest bırakma isterse yasaklama türünden olsun, insanlar dini grupların talimatlarına uydukları müddetçe; kişilikleri, değer yargıları ve eğilimleri bakımından ötekilerden farklılaşacaklardır. Kısacası sosyoloji, biyolojik determinizmi reddetmesine rağmen, insanın potansiyelleri ve sınırları olduğunu ve büyük oranda biyolojik olarak belirlendiğini kabul etmektedir.

İnsan tabiatıyla ilgili bir diğer varsayıma göre insan, semboller icat etme ve kullanma hususunda dikkat çekici bir güce sahiptir. Yani insan; nesneler, sesler, sözler ve fiillere belirli anlamlar atfetme gücüne sahiptir. Bu anlamlar, nesnelerde mevcut olmayıp, bizzat insanlar tarafından icat edilmiştir. Anlamlar üzerinde konsensüs yaratılması sayesinde, gruplar birbirleriyle temas kurabilir ve bilgi sahibi olabilirler. Sembolik bir işlem olan dilin kullanılması vasıtasıyla insan, soyut kavramlar ve sevgi, adalet, eşitlik vb. hisler ile iş görebilir. Gerçek şu ki, sembolik olarak anlamları ifade etme gücü; tarih boyunca çeşitli sosyal gruplar, kültürler ve ideolojilerin ortaya çıkmasına yardımcı olan dini etkenlerden biridir. İster eğitsel, ister seçimle ilgili, isterse de dini bir davranış olsun, doğrudan ya da dolaylı olarak sembolik eylemler içermeyen hiç bir insani etkinlik mevcut değildir. Aslında din, çok sayıda sembol içermektedir. Ancak sembolik olarak açıklanabilecek çok sayıda dini aktivite vardır. Mesela ilah, cennet, kurtuluş, şeytan, melek vb. şeyler, inananların gözünde, belirli bir sembol formuna bürünen dini kavram ve anlamlardır. Bu durumda, semavi mesajlar ya da bir elçi tarafından getirilmiş vahiy formuna bürünen dini hakikatler belirli hale getirilmişlerdir. Bu hakikatler insan diliyle ifade edilmiş ya da bir başka ifadeyle insan diline tercüme edilmiştir. Dil ise, daha önce ifade ettiğimiz gibi, semboller sisteminden başka bir şey değildir (Johnstone, 1975: 6-7).

İnsanın, ancak bir grup ya da gruplar içinde hayat sürdüğü zaman gerçek anlamda bir insan olacağı görüşü; insan tabiatıyla ilgili sosyolojik varsayımlardan bir diğeridir. Buna göre, insanın kişiliği, çocukluk çağındaki kişiliğinden farklılaşmaktadır. Bu durum, eğitim faaliyetleri sonucunda ortaya çıkan etkilerden kaynaklanmaktadır. Din de, eğitimle bağlantılı etkinliklerden biridir ve ister dindar bir ailede doğmuş olsun isterse de dini eğitimden biraz nasiplenmiş olsun, her bireye etki eden bir olgudur. Öyle ki din, seküler kuruluşlar da dâhil olmak üzere, toplumun tüm kurumlarına doğrudan ya da dolaylı yoldan etki etmektedir.

Sosyologlar, her insan fiilinin, mevcut ya da gelecekte ortaya çıkacak belirli bir sorunun çözümüne yönelik bir mekanizma veya eylem biçimi olduğuna

inanırlar. Dini davranış da, diğer sosyal davranışlar gibi, belirli bir sorunu çözmeye yönelik bir çabadır. Mesela namaz, ibadete yönelme, dini sınırlara riayet ve diğer bütün dini aktiviteler, mevcut ya da muhtemel bir sorunun çözümüne belirli bir usulle katkı sağlamaktadırlar. İnsanlar, sorunlarını çözeceği inancıyla dini etkinliklere yönelmektedirler (Johnstone, 1975: 8-9).

Sosyologlar, spesifik bir grup ya da topluma ait sosyal fenomenlerin iç içe geçmiş olgular olarak kabul edildiğini vurgulamaktadırlar. Sosyal olgular, sürekli olarak birbirleriyle etkileşim halindedirler. Din de, dinamik bir tarzda bütün toplumsal olgu ve süreçlerle etkileşime girmektedir. O, bir yandan sosyal süreç ve olguları etkilerken, diğer yandan onlardan etkilenmektedir. Dolayısıyla din, aynı anda hem bağımsız hem de bağımlı değişkendir. Din ile sosyal olgular arasındaki bu karşılıklı etkileme süreci, din sosyolojisinin temel ilgi alanlarından biridir.

Erken dönem sosyologlarının teorik katkılarının kavranılmasında dinin önemli rolü, hiç şüphesiz ki, sosyoloji geleneğinde itiraf edilen bir olgudur. Sosyolojinin gelişiminin erken dönemlerinde din, sosyologların ilgilendikleri temel konu olmasa da, en azından temel konulardan birisini temsil ediyordu. Sosyolojinin, din sosyolojisi adıyla yeni bir dalının gelişimi (Johnstone, 1975: 8-9); dini inanç ve etkinliklerin etüdünün, söz konusu olguların sosyolojik açıklamasını yapmayı sağlayacak teorik bağlamdan ayrı düşünülmesinin mümkün olmadığı gerçeğini teyit etmektedir. Son senelerde ve özellikle bin dokuz atmışlı yıllarda, dini olgulara ışık tutan çok sayıda sosyolojik araştırma yapıldığını görmekteyiz.

Din sosyolojisindeki modern çalışmalar tarafından araştırılan sorunları inceleyenler; mezkûr araştırmaların, din sosyolojisinin bilimsel kaygılar çerçevesinde çalışan belirli bir grup ile sınırlı bir uzmanlık alanı olmadığı gerçeğine işaret ettiğini göreceklardır. Bilakis din sosyolojisinin yürüttüğü araştırmalar, toplumu ve kültürü çözümleme çabasındaki modern ilgi alanlarının büyük bir kısmı ile çalışmaya isteklidir.¹ Eğer araştırmacı, gruplar ve dini davranışlarla ilgili dikkatli varsayımlara dayanmazsa; sosyal tabakalaşma, sosyal değişme, iç içe geçmiş gruplar arasındaki ilişkiler, siyaset sosyolojisi, bürokrasi, yerel topluluklar, toplumsal bütünleşme, farklılaşma, çatışma sosyolojisi ve modern toplumlar da eğitimsel süreçler gibi dinle ilişkili alanlarda ciddi boşluklar bırakır. Şimdi din sosyolojisinin kapsamını belirlememizi ve onu çağdaş sosyolojinin diğer dallarından ayırt etmemizi sağlayacak bir yol takip edeceğiz.

İnsanların çoğuna göre din, sürdürülmesi ya da terk edilmesi gereken bir inançtır. İnsanların, yalnızca az bir kısmı dini; tarihi, felsefi, psikolojik ya da sosyolojik olarak incelenmesi mümkün bir olgu olarak görmektedir. On dokuzuncu yüzyılda antropoloji ve sosyolojinin gelişmesiyle din, toplumun ve kültürün önemli unsurlarından biri olarak kabul edilmeye başlanmıştır. İnsan toplumlarına hızlı bir bakış, ifade biçimlerindeki geniş çeşitliliğe rağmen dinin evrensel bir

olgı olduğunu açıkça göstermektedir. Yoğun kültürel ilişkilerin olduğu, göç ve sosyal değişimin toplumda dini farklılaşma için uygun zemin ürettiği durumlarda dinin evrenselliği açıkça görünür hale gelir ve bu duruma karşılık vermek zorunlu hale gelir. Yinger, dinler arasındaki ilişkilere has, en yaygın tepkileri birbirinden ayırt etmektedir (Yinger, 1958: 11-13). Toplum içindeki dini çeşitliliğe verilen karşılıklar, aşağıdaki formlara bürünürler:

1. Diğer dinler yanlıştır, onlara karşı çıkmaya ve onları kendi dinime çevirmeye gayret etmem gerekir.

2. Dinlerdeki farklılıklarla birlikte, onların her birisinin, insanlığın çetrefilli sorunlarıyla bir mücadele çabası olarak tasavvur edilmesi mümkündür. Faydalı olması bakımından bütün dinler birbirine eşittir.

3. Dinlerin doğruluğuyla ilgili farklı iddialar, birbiriyle çelişkili olduğuna göre, dinlerin hepsi yanlıştır ve bu yüzden bütün dinler asılsızdır.

4. Dinler de, diğer varlıklar gibi değişir ve gelişir. Ancak normları ve meydana getirdikleri etki bakımından, aralarında farklılıklar vardır. Bundan dolayı, dinler arasındaki duygusal ve resmi olmayan tercihleri ayırt etme ihtiyacı devam etmektedir.

5. Sosyolog, kişisel olarak herhangi birisine yatkın olmakla birlikte, profesyonel rolü gereği, bahsi geçen varsayımlardan herhangi birini benimsemez. O, dinin evrenselliği ve çeşitliliği ile ilgilenir. Bu durum onu, şu tip soruları sormaya teşvik eder: Dinin, toplum ve fert açısından işlevleri nelerdir? Din, bireyin ve toplumun sürekliliğini korumada hangi derecede etkindir? Yine sosyolog, dinin bozuk işlevsel potansiyeli olup olmadığını; toplum içindeki gruplar arasında dini inanç ve pratikler bakımından derin bir farklılaşmanın mevcudiyetinin nasıl değerlendirilmesi gerektiğini; dinin seküler inançlar ve ilişkili gruplarla ilişkilerinin nasıl olduğu ve bu durumun ekonomi, siyaset, sosyal tabakalaşma ve aile gibi etkinliklere yansımaları sorgular.

C. Dini Sosyolojik Açıdan İncelemeye Yönelten Sebepler

Dinin araştırılması, ilk dönemlerden itibaren sosyologların ilgisini çeken temalardan biridir. On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda sosyologların birçoğu; dinin sosyolojik analizini, kültürel ve sosyal hayatla ilgili araştırmalarının ve kavrayışlarının ana eksenine haline getirmişlerdir. Bu yönelim, sosyolojinin klasik çağı olarak adlandırılan bin sekiz yüz elliden bin dokuz yüz yirmi yılına kadar olan zaman zarfında baskın eğilim olmuştur. Bu dönemde, Durkheim ve Weber, din ile ilgili kapsamlı araştırmalar gerçekleştirmişlerdir. Roland Robertson (Robertson, 1972: 7-12), dinin sosyolojik etüdüne ilgiyi aşağıdaki sebeplere bağlamaktadır:

1. Dinin, toplumdaki her türlü etkinliğin temel kaynağı olduğuna dair sosyal-felsefi bir bakış açısı vardır. Bu bakış açısı, zamanın Avrupa toplumlarının

kültürel bağlamına dayanıyordu. Bundan dolayı Weber'in; dinle ilgili araştırmasını, doğu ve batı toplumları arasındaki temel farklılıkları keşfetmek için bir anahtar gibi kullandığını görmektedir. Diğer taraftan Durkheim'in, toplumsal dayanışma ve kaynaşmayı sağlayan ana etken olarak gördüğü dinin rolüne önem atfettiğini ve dinin; insanın, kendisini çevreleyen sosyal hayata güven ve teslimiyetinin bir ifadesinden başka bir şey olmadığını vurguladığını müşahade etmekteyiz. Esasen; dini olguların sosyolojik incelemesini, Weber ve Durkheim'e ait iki farklı kanala indirgemek mümkündür.

2. Klasik sosyologların yazıları, üyeleri oldukları ya da kültürel ve sosyal bakımdan onlara benzeyen toplumlarda; dinin, halen önemli bir konu olduğu bir dönemde gelişmiştir.

3. Batı toplumlarında ortaya çıkan sanayileşme ve şehirlileşme olgusu da, dinin incelenmesine ilgi gösterilmesine yardımcı olmuştur. Sanayileşme ve onun sonucunda ortaya çıkan modern şehirler; sosyal hayatın ekonomi, siyaset ve aile gibi kurumlarının yapı ve işlevlerinde birçok değişikliğe yol açmış, bu kurumlar göreceli olarak birbirinden farklı hale gelmişler, aralarındaki ilişkiler bozulmuş ve nihayet bu kurumlarla din arasındaki ilişki de araştırma konusu olmuştur.

4. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı, ilkel olarak adlandırılan Avrupalı olmayan toplumların özellikleri hakkında bilgi edinmeye yönelik artan bir ilgiye sahne olmuştur. Bu durum, ilk antropologların çalışmalarına ve özellikle ilkel dinler, Budizm, Hinduizm ve İslam'ın kültürel ve sosyal yönleriyle ilgili yazılarına yansımıştır.

5. Bütün bunlar; tabiatıyla, söz konusu dönemde Avrupalı toplumlardaki dahili ve harici sosyal ve ekonomik değişimlerle bağlantılıdır. Ancak, bu yönelimlerin anılan dönemde ortaya çıkışı, onların on dokuzuncu yüzyıl ve yirminci yüzyılın ilk yıllarının ürünü olduğu anlamına gelmez. Aslında bu yönelimleri tarihin başlangıcına kadar geri götürmek mümkündür ancak rasyonel felsefenin doğuşu, Fransız ihtilali, Protestan reformu ve Katolik karşı reformu sürecinde bu eğilimler yoğunluk kazanmıştır. Bütün bunlar, hiç şüphesiz ki, modern toplumda dinin rolünü sorgulamayı ve bu hususta tefekkürü sosyolojik araştırmanın ana eksenine haline getirmiştir.

6. Batı toplumları, ortaçağın sonundan itibaren geniş kapsamlı sosyal ihtilaflarla temayüz etmiştir. Ekonomik aktiviteler göreceli olarak siyasetten, siyaset dinden, ekonomi ve öğretim aileden vs. ayrılmıştır. Sosyolojinin klasik çağının en önemli ayırt edici özelliği, öğretimin dinden ayrılması ve dini otoriteden tamamen bağımsız, seçkin sınıfların ortaya çıkışı olsa gerektir. Hiç şüphesiz bu durum otorite, güç ve statü ilişkilerinde yeni formların ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Bu sosyal farklılaşma süreci; sosyal ilişkilerde ve sosyal gruplarda birbirinden ayrılmış etkinliklerin gelişmesi sürecinde, düzenin korunmasıyla

ilişkili yeni sorunların doğuşuna katkı sunmuştur. Herhalde bu birikimler ve gelişmeler sebebiyle, dinin önemiyle ilgili kültürel ve geleneksel varsayımlar, artık sosyal yapı ile uyumsuz hale gelmiştir. Çeşitli sosyal kesimlerin hâkim inancı ise; batılı toplumların özde bir değişikliğe değil, dini ilkelerde birtakım uyarlamalara ve dini kurumların yeniden düzenlenmesine ihtiyaç duyduğu şeklindedir. Böylece, dini öğretilerden uzaklaşanlar bile dindarlık davasıyla irtibatlarını devam ettirmişlerdir. Dine, birçok siyasi sorunun ve endüstriyel alandaki karışıklıkların çözüm vasıtası gözüyle bakılmıştır. Bu durum, başta siyasetçi ve eğitimciler olmak üzere çeşitli toplumsal kesimlerin üyeleri arasında; dinin ve dindarlığın analizine ve sosyologların dinin modern toplumdaki statüsünü açıklama çabalarına ziyadesiyle önem verilmesine yol açmıştır.

7. Fransa'da, dini ilişkiyi coğrafi bölgeyi esas alarak tespit eden bir harita icat eden Gabriel Le Bras'ın etkisiyle, sosyografi adı verilen bir akım ortaya çıkmıştır (Derroche, 1955: 34-47). Bu akım, kişisel beyanların toplanmasını düzenleyen metotların kullanılmasıyla gelişmiş; dindarlık ile kırsal hayat, şehir hayatı, statü ve mesleki gruplar gibi diğer değişkenler arasındaki belirli ilişkileri bulmaya çalışmış; çok karmaşık sorunlarla ilgilenmiş ve analitik açıklamalara ulaşmaya çalışmıştır. Ancak bu durum sosyografi akımının, hem dinin pratik yönleriyle hem de kilise teolojisiyle alakadar olmasına engel olmuştur.

8. Amerika'da, bin dokuz yüz yirmili ve otuzlu yıllarında, endüstriyel toplumlardaki dindarlık biçimlerini ve kent hayatında kiliselerin maruz kaldıkları meydan okumayı araştırmaya çalışan benzer bir eğilim ortaya çıkmıştır. Esasen ABD'de sosyoloji, Protestanlığın dini örüntüsüne göre şekillenmiştir. Bir başka deyişle yirminci yüzyılın başında Amerikan sosyolojisi, Sosyal İncil Protestanlığının bakış açısıyla toplumsal refah sorunlarıyla ilgileniyordu. Bu eğilim, otuzlu yıllarda, bir taraftan bilgide artan uzmanlaşmanın etkisiyle, diğer taraftan da dinin analiziyle ilişkili geniş kapsamlı fikri sorunlarla ilgilenen bazı sosyologların ülkeye göç etmesiyle gelişmiştir. Erken dönem Amerikan sosyolojisinin ayırt edici karakteri ve bizzat Amerika toplumunun kültürel ve sosyal özellikleri de, dinin araştırılmasına yönelik ilginin canlı kalmasında etkili olmuştur. Esasen dini talimatlar, Amerikan toplumunun işlevlerini yerine getirmesini sağlayan ana etkenlerden birisini temsil ediyordu.

9. Sosyolojinin hızlı gelişimi, öncelikle Amerikalı sosyologların eseridir. Dolayısıyla, din sosyolojisindeki eğilimlerin birçoğu bu sosyologlar tarafından başlatılmış ve geliştirilmiştir. Amerikan sosyolojisi, geçmiş iki dönemde Katolik sosyologların teolojik karakterli çalışmalarıyla temayüz etmiştir. Katolik sosyologlar, Fransa'da olduğu gibi dini eğilimli bir sosyoloji kurmaya çabalamışlardır. Ancak, Amerika'da gerçekleştirilen dinle ilgili çalışmalarda, din sosyolojisiyle dini eğilimli sosyoloji arasındaki fark belirgin değildir. Bununla birlikte modern gelişmeler; din araştırmalarının, çalışmalarını ve hizmetlerini dini kuruluşlara sunan çok sayıda uzman sosyologa çekici geldiğini göstermektedir. Yine çok sa-

yıda düşünürün, dinin analizinde sosyolojik modelleri kullandığını görmekteyiz. Amerikalı Katolik sosyologların, sosyolojideki derin uzmanlaşmadan ve inanç sistemlerinin çoğul tabiatından dolayı, genel karakterli sosyolojik sorunları çözmeye çok istekli olduklarını görüyoruz. Her halükarda geçen yirmi yıl, din ve dindarlıkla ilgili çok sayıda açılıma şahit olmuştur. Ancak sosyolojik açıdan dinin araştırılmasıyla ilgili varsayımların değerine dair henüz çözümlenmemiş çok sayıda sorun da tabiatı gereği halen ortada durmaktadır.²

Notlar

- (*) Muhammed Ahmed Beyûmî: Mısır'da, İskenderiye Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü'nde Profesördür.
- (**) Dr., Din Sosyolojisi
- (***) "*ed-Dîn Kemezvû' Lilbahsi's-Sûsyûlûcî*", Muhammed Ahmed Beyûmî, **İlmü'l-İctimâî'd-Dînî (Din Sosyolojisi)**, İskenderiye: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, 1993, s.42-58.
1. Ali Sâmî en-Neşşâr, din sosyolojisinin genel sosyolojideki yeri ile ilgili olarak şöyle söylemektedir: "Din sosyolojisinin, sosyolojinin tümünü içerdiğini söylememiz mümkün değilse de, onun en önemli bölümlerinden birisi olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü din, tüm sosyal hayatın kaynağıdır." Bakınız: Neşşâr, 1949: 16)
 2. O'dea, din sosyolojisinin yalnızca nicel araştırmalarda başarı elde edebildiği ve ele alması zorunlu olan birçok konuyu ihmal ettiği kanaatindedir. O, din sosyolojisi araştırmalarında çok yönlü bir bakış açısı benimsenmesini önermektedir. (O'dea, 1970: 145-152).

Kaynaklar

- Derroche, H. Areas and Methods of a Sociology of Religion, The Work of G. Le Bras. Journal of Religion. Vol. XXXV (1955) s.34-47.
- Dynes, R. Toward The Sociology of Religion. Sociology and Social Research. Vol.38. (March-April 1954). No:4, s.227-237.
- el-Haşşâb, A. El-İctimâî'd-Dînî, Mefâhîmuhu'n-Nazariyye ve Tatbîkâtuhu'l-Ameliyye. Kahire: Mektebetü'l-Kâhire el-Hadîse, 1970.
- Johnstone, R. L. Religion and Society in Interaction: The Sociology of Religion. Prentice Hall, Inc. 1975.
- Moberg, D. O. The Church as a Social Institution. Prentice Hall, 1962.
- en-Neşşâr, Ali Sâmî. Neş'etü'd-Dîn, En-Nazariyyâtü't-Tetavvuriyye ve'l-Müellehe. Dârü'n-Neşri's-Sekâfe: İskenderiye, 1949.
- O'dea, T.F. The Sociology of Religion Reconsidered. Sociology and Social Research. Vol.31 (Fall 1970) No:3. s.145-152.
- Robertson, S. The Sociological Interpretation of Religion. New York: Schcken, 1972.
- Simmel, G. A Contribution to the Sociology of Religion. A.J.S. Vol. Lx part 11 (May 1955) No:6. s.1-18.
- Sociology of Religion. Trans, by C. Rosenthal. New York: Philosophical Library, 1959.
- Sluzzo, L. Sociology of Supernatural. American Catholic Sociological Review. s.204-214.
- Yinger, J.M. "Areas Research in Sociology of Religion". Sociology and Social Research. Vol.42. (April-June 1958). No:6.